NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-8]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

09.00.00-FALSAFA
journal.namdu.uz
PHILOSOPHICAL

MANIPULYATIV HIYLALAR HAQIDAGI QARASHLARNING TARIXIY-RITORIK VA FALSAFIY SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

Toshov Xurshid Ilxomovich
O‘zMU “Falsafa” kafedrasi
dotsenti, falsafa fanlari doktori (DSc)
E-mail: sujdiniya@mail.ru

Annotatsiya: *Mazkur maqolada manipulyativ hiylalarning qadimgi ritorik an’analardan yangi davr falsafasigacha bo‘lgan shakllanish jarayoni, ularning mantiqiy, psixologik va lingvistik belgilarining bosqichma-bosqich namoyon bo‘lishi tahlil qilinadi. Antik eristika va sofistika, Aristotelning sofistik raddiyalar tasnifi, qadimgi Xitoy stratagemalari, F. Bekon va J. Lokning tildagi noaniqliklarga oid qarashlari hamda A. Shopengauerning eristik dialektika haqidagi mulohazalari o‘zaro aloqadorlikda ko‘rib chiqiladi. Tahlil natijasida manipulyativ hiylalarning asosiy tamoyillari mantiqiy qoidalarni ataylab buzish, psixologik ta’sir o‘tkazish va til imkoniyatlaridan maqsadli foydalanish bilan bog‘liq ekani asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *Manipulyativ hiylalar, ritorika, eristika, sofistika, sofistik raddiya, stratagema, mantiqiy xato, psixologik ta’sir, lingvistik noaniqlik, eristik dialektika.*

ИСТОРИКО-РИТОРИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О МАНИПУЛЯТИВНЫХ УЛОВКАХ

Аннотация: *В данной статье анализируется процесс формирования манипулятивных уловок — от античных риторических традиций до философии Нового времени, а также поэтапное проявление их логических, психологических и лингвистических признаков. Во взаимосвязи рассматриваются античная эристика и софистика, аристотелевская классификация софистических опровержений, древнекитайские стратагемы, взгляды Ф. Бэкона и Дж. Локка на неопределенность языка, а также рассуждения А. Шопенгауэра об эристической диалектике. В результате анализа обосновывается, что основные принципы манипулятивных уловок связаны с преднамеренным нарушением логических правил, оказанием психологического воздействия и целенаправленным использованием возможностей языка.*

Ключевые слова: *манипулятивные уловки, риторика, эристика, софистика, софистическое опровержение, стратагема, логическая ошибка, психологическое воздействие, лингвистическая неопределенность, эристическая диалектика.*

HISTORICAL-RHETORICAL AND PHILOSOPHICAL FEATURES OF THE FORMATION OF VIEWS ON MANIPULATIVE TRICKS

Abstract: *This article analyses the formation of manipulative tricks from the ancient rhetorical traditions to the philosophy of the modern era, together with the gradual manifestation of their logical, psychological and linguistic features. Ancient eristics and sophistry, Aristotle’s classification of sophistical refutations, the stratagems of ancient China, the views of F. Bacon and J. Locke on the ambiguity of language and A. Schopenhauer’s reflections on eristic dialectic are examined in their interrelation. The analysis substantiates that the basic principles of manipulative tricks are connected with the deliberate violation of logical rules, the exertion of psychological pressure and the purposeful exploitation of the resources of language.*

Keywords: *manipulative tricks, rhetoric, eristics, sophistry, sophistical refutation, stratagem, logical fallacy, psychological influence, linguistic ambiguity, eristic dialectic.*

Kirish va mavzuning dolzarbligi. G‘arb ritorik va argumentlash sohasidagi tadqiqotlar an’anasida hiylalar keng tadqiq etiladigan masala sanaladi. Argumentlash jarayonida qo‘llaniladigan hiylalar ilmiy, xususan, ingliz tilidagi adabiyotlarda keng o‘rganilganligiga qaramay, postsovet makoni, jumladan, O‘zbekistonda ayni yo‘nalishdagi izlanishlar birmuncha kam uchraydi. Ayniqsa, mantiq, ritorika, argumentlash nazariyasi va amaliyoti singari sohalarda bu masala tahliliga jiddiy e’tibor qaratiladi.

Ammo argumentlashda qo‘llaniladigan hiylalar qadimgi yunon ritorik an’analaridayoq tadqiqotchilar diqqat markazida turgan. Masalan, qadimgi yunon mutafakkiri Zenon ritorikani ochiq kaft va mushtdan iborat ikki turga ajratgan. Birinchi ritorika turida adresant adresatni argumentlash qoidalariga rioya qilib, mantiqiy asoslar va izchillikka asoslanib, savolni to‘g‘ri muhokama qilgan holda ishontirishga intiladi. Ikkinchi turda esa psixologik bosim, majburlash, qo‘pol va provokatsion bahs usullaridan foydalangan holda bahsda g‘alabaga erishishni nazarda tutadi.

“Hiylalar deganda kommunikativ vaziyatda ustunlikka erishish, o‘z manfaatlarini maksimal darajada qondirish, bahsda g‘alaba qozonish va qarama-qarshi tomonning pozitsiyasini zaiflashtirish uchun mo‘ljallangan noto‘g‘ri va ruxsat etilmagan usullar tushuniladi”[51].

“Mantiqiy hiylalar bu — o‘z pozitsiyasi ustunligini kuchaytirish va raqib pozitsiyasini zaiflashtirish maqsadida mantiq va argumentlash qoidalarini ataylab buzishni anglatadi”[52].

Yuqoridagi mulohazalar tahlillaridan ko‘rinib turibdiki, mantiqiy hiylalar mantiq va argumentlash qoidalarining buzilishi, aniqrog‘i, mantiqiy xatolar natijasida yuzaga keladi. Agar qoidalar anglanmagan tarzda (masalan, shoshqoloqlik yoki argumentlash borasidagi savodxonlikning pastligi natijasida) buzilsa, bunday holda ular mantiqiy xatolar yoki paralogizmlar, agar qasddan buzilsa sofizmlar yoki mantiqiy hiylalar deb ataladi. Argumentlash sohasiga oid ilmiy tadqiqotlarda keng tarqalgan yondashuvga ko‘ra mantiqiy xatolar odatda ularning argumentlash tuzilmasidagi muayyan element doirasida amal qilishiga qarab tasniflanadi. Soddaroq qilib aytganda, mantiqiy xatolar hamda ularga ataylab yo‘l qo‘yilganda yuzaga keladigan mantiqiy hiylalarni tezisga aloqador, argumentga aloqador hamda demonstratsiya, kelib chiqish sabab-oqibatga, mantiqiy izchillikka yoki xulosa chiqarishga aloqador hiylalar ko‘rinishida tasniflash mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Manipulyativ hiylalarning nazariy talqini mantiq, ritorika va argumentlash sohalarida turli davrlarda shakllangan. Aristotel sofistik raddiyalarni nutqiy vositalarga aloqador va nutqiy vositalarga aloqador bo‘lmagan shakllarda ko‘rib chiqqan. F. Bekon asarlarida bilish jarayonida til imkoniyatlarining noto‘g‘ri qo‘llanilishi natijasida yuzaga keladigan chalkashliklarga e’tibor qaratilgan. R. Dekart esa kishilarni adashtirishga olib keluvchi noto‘g‘ri mushohada usullari va bilish jarayonidagi xatolar masalasini tahlil qilgan. A. Shopengauer bahsda haqiqatdan ko‘ra ustunlikka intilish motivlarini eristik dialektika doirasida ko‘rib chiqqan. Harro fon Zenger tahlillarida qadimgi Xitoy stratagemalarining psixologik ta’sir, yashirin maqsad va vaziyatdan ustunlikka erishish bilan bog‘liq jihatlari yoritilgan. Nikita Nepryaxin va V. P. Moskvin ishlarida hiyla hamda mantiqiy hiyla tushunchalarining kommunikativ va argumentatsion belgilari ajratib ko‘rsatilgan. Mazkur yondashuvlar hiylalarning mantiqiy, psixologik va lingvistik unsurlari tarixiy jihatdan uzviy shakllanganini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy tahlil hamda manbalardagi tasniflarni o‘zaro taqqoslash tamoyillaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar.

Manipulyativ hiylalarni tarixiy-ritorik nuqtai nazardan tahlil qilish ularning bir paytning o‘zida bir necha funksiyani bajarishini ko‘rsatadi. Bir tomondan, hiyla bahsning formal tuzilmasiga ta’sir qilib, tezis, dalil yoki xulosa o‘rtasidagi izchillikni buzadi. Ikkinchi tomondan, u adresatning psixologik holatiga ta’sir o‘tkazib, masalaning asl mohiyatidan chalg‘itish, shoshiltirish yoki muayyan pozitsiyani qabul qilishga moyillik hosil qiladi. Shu sababli tarixiy qarashlarda bir xil hodisaning mantiqiy xato, sofistik usul, eristik texnika yoki stratagema ko‘rinishida tavsiflanishi tabiiy holat sanaladi.

Ijtimoiy munosabatlarga kirishishda muayyan ustunlikka erishish bo‘yicha samarador mexanizmlar qadim sivilizatsiyalar davridan buyon amaliyotda faol qo‘llanilib kelingan. Shunga mos ravishda ularni tadqiq etish masalasi tarixi ham birmuncha qadim davrlarga borib taqaladi. Jumladan, turli xalqlar afsonalari, rivoyatlari hamda ertak va dostonlarida bunday mexanizmlarni samarador qo‘llash orqali o‘z maqsadiga erishadigan kishilar obrazlarini ko‘plab uchratish mumkin. Xususan, sharq xalqlari folklorida uchraydigan tulki, ilon kabi obrazlar buning yaqqol misoli bo‘la oladi. Qadimgi hind durdonalaridan sanaluvchi “Kalila va Dimna” asarida bunday obrazlarni ko‘plab uchratish mumkin.

Qadimgi g‘arb sivilizatsiyasi haqida gap ketganda esa Yunon mifologiyasidagi Germes ma’budi ana shunday obrazlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Ammo shaxslararo va ijtimoiy kommunikatsiya jarayonlarida taraflardan biriga ustunlik olib keluvchi hiylalardan foydalanish, bunday hiylalarni tasniflash, ularning axloqiy, mantiqiy, ritorik, psixologik, lingvistik jihatlarini ilmiy asosda tadqiq etish antik davrda boshlanganligi borasida tarixiy ma’lumotlar mavjud.

Antik davr tafakkurining eristik va sofistik falsafiy mushohadalash usullari shakllangan paytlarida ayni masalaga bo‘lgan qiziqish yanada ortdi. Eristika (yunoncha, eristikos — bahslashuvchi) degan ma’noni anglatib, raqibni yengishda

[51] Я манипулирую тобой — Методы противодействия скрытому влиянию / Никита Непряхин. — М. — Альпина Паблишер, 2018.

[52] Риторика и теория аргументации — учебник для вузов / В. П. Москвин. — 3-е изд., перераб. и доп. — Москва — Издательство Юрайт, 2022. — 725 с.

ko‘maklashuvchi istalgan usulni qo‘llash orqali bahslashish san’atini anglatadi.[53] Sofistika esa (yunoncha, sofisma — donolik, ayyorlik, hiyla) istalgan usulni qo‘llagan holda atrofdagilarni o‘z fikrlariga ishontirish, bunda yolg‘on ishlatish, mantiq qoidalarini ataylab buzish kabi usullardan keng foydalanish nazarda tutiladi.[54]

Qadimgi Yunonistonning siyosiy tizimida sudlar va xalq yig‘ilishida ustunlik qilgan tendensiya sanaluvchi raqibning fikrini rad etish va o‘z fikrining chinligiga ishontirish qobiliyati inson taqdirini belgilovchi omil sanalgan. Bu esa o‘z navbatida ishontirish san’atidan ta’lim beruvchi o‘qituvchilarga bo‘lgan ehtiyoj va ijtimoiy buyurtmaning oshishiga olib kelgan. Qadimgi Yunon falsafasining yorqin namunalaridan biri hisoblanuvchi sofistlar maktabi vakillari ayni ijtimoiy buyurtma talablarini bajarishda faollik ko‘rsatganlar. Ular o‘zlarining ta’limotlarida inson bilimlarining shartli va ishonchining beqaror ekanligi g‘oyasini ilgari surganlar. Sofistlar maktabi vakillari istalgan, hatto o‘zaro zidlik munosabatida bo‘lgan mulohazalarda aks etuvchi tezislarning ham bir paytning o‘zida chin bo‘la olishini isbotlashga intilgan holda, mazkur g‘oyani amalga oshirishni nazarda tutuvchi turli usullarni ham ishlab chiqqanlar. Sofistlar tomonidan ishlab chiqilgan turli ishontirish usullari, ularni amaliyotda qo‘llay olish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan metodikalar, tabiiyki, qadimgi Yunon falsafasida mantiq, argumentlash nazariyasi, ritorika singari sohalarga nisbatan qiziqishning kuchayishiga olib keldi. Jumladan, Platon dialoglarining bosh qahramoni sanaluvchi Suqrot tomonidan mayevtika usulining ishlab chiqilishi bu boradagi ilk urinishlardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Ammo qadimgi Yunon mutafakkirlari orasida birinchilardan bo‘lib, Aristotel Mil. avv. (384–322 yillar) sofistik ishontirish usullarini ilmiy metodologiya asosida tadqiq etgan. U ilk bor eristika va sofistikani dialektikaga qarama-qarshi qo‘yadi. Uning ta’kidlashicha, “Sinov san’ati — bu dialektikaning bir turi bo‘lib, u biladigan odamga emas, balki bilmaydigan, lekin o‘zini biluvchi sifatida ko‘rsatadigan kishiga murojaat qiladi. Sofistika soxta donolik yordamida tirikchilik qilish san’ati sifatida talqin etiladi. Hamma narsaning asosini o‘rganadigan kishi dialektik, o‘zini ana shunday qilayotgandek ko‘rsatadigan odam esa sofist sifatida namoyon bo‘ladi. Sofistlar bahslashish va unda g‘alaba qozonish uchungina mushohada yuritadilar, soxta dalillarga intilgan holda, o‘z manfaatlarini haqiqiy donolikdan emas, aksincha, soxta donolikdan izlaydilar. Eristika bahsda nomaqbul usullar bilan kurashishni anglatib, eristlar esa bahslashishni yoqtiruvchi va janjalga moyil kishilar bo‘ladilar”[55].

Aristotelning fikriga ko‘ra, sofistlar va eristlar ayyorliklarining tabiatini eng avvalo, ularga qarshi tura olish zarurati tufayli ham bilish talab qilinadi. Bunday usullar ko‘pincha og‘zaki iboralarga asoslanadi. “Shuning uchun ular tufayli biror narsa haqida gapirilayotganda nechta ma’no nazarda tutilayotganligini hamda narsalar va ularning nomlari o‘rtasidagi umumiy, shuningdek, farqli jihatlarni yaxshi ajratish mumkin”[56].

Aristotel eristlar ham sofistlar ham bunday hiylalarni qo‘llashda bir xil dalillardan foydalanishlari, ammo ular tomonidan amalga oshiriladigan norelevant argumentlash aktlari intensional tarzda farq qilishiga diqqat qaratadi. Unga ko‘ra, eristlar soxta g‘alabani maqsad qilsalar, sofistlar soxta donishmandlik namoyon etishni ko‘zlaydilar. Ko‘pincha sofistlar rad etayotgandek taassurot uyg‘otib, suhbatdosh yolg‘on gapirgan holda, umume’tirof etilgan qoidalar bilan nomuvofiq pozitsiyada ekanligini ko‘rsatishga intiladilar. Ular raqibni nutqda xato qilishga undab, bir narsani qayta-qayta takrorlashga majbur qiladilar. Bunday manipulyativ maqsadlar turli usullar yordamida amalga oshirilishi mumkin. “Sofistlar tomonidan bahsda eng ko‘p rad etish maqsadida eng ko‘p qo‘llaniladigan usul nomlardan kelib chiqish hisoblanadi. Xuddi bilguvchilar hisoblash toshlarini ishlatishni bilmaydiganlarni aldaganlari singari so‘zlar ma’nosini tushunmaydiganlar ham argumentlar keltirishda ana shunday xatoga yo‘l qo‘yadilar”.[57] Aristotel ikkita soxta rad etish usulini keltirib o‘tadi.

1. Nutqiy vositalarga aloqador soxta rad etish usullari. A) bir xil nomlanish (omonimiya); B) gaplarning ikki ma’nolilik kasb etishi (amfiboliya); C) birikish (synthesis) — aniqrog‘i, sintaktik jihatdan to‘g‘ri, ammo semantik nuqtai nazardan noto‘g‘ri qurilgan so‘z birikmasi; D) ajratish (diaresis), aniqrog‘i, “va” biriktiruvchi bog‘lamasining ikki ma’noda qo‘llanilishi; E) urg‘u yoki talaffuz bilan aloqador hiyla (prosodia), aniqrog‘i, matnda yozilganlarni talaffuz yoki urg‘uning noto‘g‘ri qo‘yilishi natijasida buzib talqin etilishi.

2. Nutqiy vositalarga aloqador bo‘lmagan hiylalar. A) o‘tkinchilik paralogizmi (biror narsaga xos xususiyatlar unga nisbatan o‘tkinchi bo‘lgan narsalarda ham uchraydi); B) aytilganlar paralogizmi (aytilganlar umuman aytilganlar shaklida talqin etiladi); C) kelib chiqish (izchillikni) rad etish (teskari kelib chiqish yoki izchillik); D) sabab bo‘lmagan narsani sabab sifatida qabul qilishni rad etish; E) ikki savolni bittaga birlashtirish dalillari[58].

Aristotel nafaqat birinchilardan bo‘lib mantiq qoidalarini buzish va tilning o‘ziga xos xususiyatlarini suiiste’mol qilish sofistik xulosa chiqarishning asosiy tamoyillari ekanligini ta’kidladi, balki ularni fosh etishning bosh tamoyilini ham

[53] Логический словарь-справочник / Под ред. Н. И. Кондакова. М. — Наука, 1975. 658 с.
[54] Эффективная коммуникация — история, теория, практика. Словарь-справочник. М. — Олимп, 2005. 952 с.
[55] Аристотель. Риторика // Античные риторики. М. — Издательство Московского университета, 1978. С. 15–164.
[56] O‘sha yerda — 565-b.
[57] Аристотель. Риторика // Античные риторики. М. — Издательство Московского университета, 1978. С. 536.
[58] Аристотель. Риторика // Античные риторики. М. — Издательство Московского университета, 1978. С. 536.

ko‘rsatib berdi. “Ba’zan chin xulosadan ko‘ra haqiqatga o‘xshash xulosani afzal ko‘rishga to‘g‘ri kelgani kabi sofistik raddiyalarni fosh etish haqiqatga o‘xshab tuyulganda ham ularni haqiqat sifatida qabul qilishga to‘g‘ri keladi”[59].

Aristotelning bu boradagi qarashlari keyingi davr mantiqiy ta’limotlariga transformatsiyalangan bo‘lib, u tomonidan ishlab chiqilgan paralogizmlar tasnifi keyinchalik ham an’anaviy, xususan, formal mantiq paradigmasi doirasida amalga oshirilgan tadqiqotlarning mantiqiy xatolar tahlil etiladigan bo‘limlarida deyarli to‘liq qamralgan. Argumentlashning mohiyati haqidagi mulohazalar tahlillari shuni ko‘rsatadiki, og‘zaki ta’sir ko‘rsatish shakllarining o‘zgarganligi va vositalarining takomillashganligi omilini hisobga olmaganda bizning zamonimizda ham bundan 2000 yillar avvallar oldin foydalanilgan fikrlash usullari hamda adashtirish texnikalari qo‘llanilmoqda[60].

Ongni manipulyatsiyalashning argumentatsion mexanizmi vazifasini bajaruvchi hiylalarning g‘alaba qozonish va ustunlikka erishish usuli sifatida tadqiq etilishini qadimgi sivilizatsiyaning birgina antik dunyosi bilan cheklash to‘g‘ri emas. Jumladan, harbiy va siyosiy qarama-qarshilik vaziyatlarida raqibga nisbatan ustunlikka erishish usullari qadimgi xitoy falsafasida stratagemalar deb atalgan. Mazkur atama yunoncha stratagema so‘zidan olingan bo‘lib, “harb ishi, harbiy ayyorlik” degan ma’noni anglatadi. Xitoychada esa “chjimou” — “zukkolik, topqirlik” degan ma’nolarni anglatib, dushmanga qo‘yilgan tuzoqni qamrab oluvchi strategik reja tushunilgan[61].

Psixologik ta’sirga qarab yo‘nalganlik stratagemalarning asosiy tamoyili hisoblanadi.

Qadimgi Xitoy ritorik an’analarida ruhni boshqarish psixologik jang san’atining hal qiluvchi jihati sanaladi. “Ruh sust bo‘lganda zarba berish, uning tetik paytida qochish, qalbni boshqarish (tartibli bo‘lib, tartibsizlikni kutish, xotirjam bo‘lib, hayajonlanishni kutish), kuchni boshqarish (yaqin bo‘lib, uzoqdagini kutish, kuchga to‘la bo‘lib, charchaganlarni kutish, to‘q bo‘lib, ochlarni kutish) zarur”[62].

Dastlab stratagemalar harbiy va siyosiy qarama-qarshiliklar yuzaga kelgan vaziyatlarda qo‘llanilgan bo‘lsa, keyinchalik ularning tatbiq qilish sohalari ham kengayib bordi. Bu esa tabiiy ravishda ayni kategoriyaning mazmuni va hajmi ham kengayib, u istalgan ishni noan’anaviy usullar bilan hal qilishni anglatuvchi tushunchaga aylanib bordi.

Mazkur kategoriyaning mazmunida qamralgan belgilarni aniqroq tasavvur qilish uchun ularning eng keng tarqalgan turlarini ko‘rib chiqish talab qilinadi.

Stratagemalarning metaforik mazmuni ularning maqsadga erishishdagi manipulyativ hiyla sifatidagi tavsifiy belgilarini ajratib ko‘rsatishga imkon beradi. Ularda sahnalashtirish, aylanma yo‘l, yolg‘on manyovr, aldash kabi nomlarning qo‘llanishi stratagemalarning yashirin maqsadga egalik, kutish pozitsiyasi, zaif nuqtaga bosim o‘tkazish, ihotalash, provokatsiya kabilarning tatbiq etilishi esa xitoycha manipulyativ hiylalar psixologik ta’sir ko‘rsatish belgisini ham namoyon etishidan dalolat beradi.

Mantiqiy tadqiqotlar taraqqiyoti natijasida hiylalar tushunchasining tavsifiy belgilari ham transformatsiyaga uchrab bordi. Jumladan, u yangi davr falsafasi doirasida amalga oshirilgan tadqiqotlarda kishilarni adashtirish maqsadida argumentlash qoidalarini ataylab buzish ma’nosida talqin etila boshlandi[63]. Qolaversa, ayni davr falsafiy ta’limotlarining gnosiologik konsepsiyalarida insonning bilish jarayonida lingvistik omillar ta’sirida ham chalkashliklar ro‘y berishi mumkinligiga alohida diqqat qaratildi. Jumladan, F. Bekon tomonidan keltirilgan “bozor sanami” so‘zlar va narsalarni aynanlashtirish oqibatida namoyon bo‘ladi.[64] Qolaversa, J. Lok ham so‘zni suiiste’mol qilish oqibatida ro‘y beradigan xatolarga diqqat qaratib quyidagilarni sanab o‘tadi.

1. Muayyan (masalan, diniy yoki falsafiy) g‘oyalarga mos kelmaydigan yoki muhim g‘oyalarga mos kelsa ham, mazmuni noaniq, har kim o‘zicha tushunishi va talqin etishi mumkin bo‘lgan so‘zlardan foydalanish;

2. Noodatiy ma’nodagi so‘zlarni qo‘llash, ataylab ikki ma’nolilikni keltirib chiqarish, so‘zlarni nostandart shaklda birlashtirish orqali ataylab noaniqlikka yo‘l qo‘yish;

3. So‘zlarni ular ifoda eta olmaydigan ma’noda qo‘llash;

4. So‘zlarning ko‘p ma’nolilik va mazmunining chalkashligiga qaramay, ularga ishonish;

5. Nutqning me’yoridan ortiq majoziy xususiyat kasb etishi.

Shu tariqa hiylalarning maqsadga erishishda norelevant usullarni qo‘llash vositasi ekanligi g‘oyasi falsafiy tadqiqotlarda ham jiddiy tahlil etila boshladi. Manipulyativ hiylalarning yuqorida keltirib o‘tilgan izlanishlarda amalga oshirilgan dastlabki tipologiyasi va tasniflari tahlillari natijalari shuni ko‘rsatib turibdiki, mantiqiy mushohada qoidalarini ataylab buzish, psixologik ta’sir o‘tkazish hamda til imkoniyatlarini suiiste’mol qilish ularning asosiy tamoyillari hisoblanadi.

---

[59] Аристотель. Риторика // Античные риторики. М. — Издательство Московского университета, 1978. С. 536.

[60] Аристотель. Риторика // Античные риторики. М. — Издательство Московского университета, 1978. С. 536.

[61] Зенгер Харро фон Стратагемы — О китайском искусстве жить и выживать / Под ред. В. С. Мясникова. М. — ЭКСМО, 2004. 379 с.

[62] O‘sha yerda — 25.

[63] Декарт Р. О методе для правильного развития разума и для изыскания истины в науках / Пер. с фр. М. Скиада, Воронеж, 1873. 67 с.

[64] Бэкон Ф. Новый органон — Пер. с латин. и англ. Рига — Звайгзне, 1989. 315 с.

Garchi falsafiy fikr taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida paralogizmlar va sofizmlar keng tadqiq etilgan bo‘lsada, aynan “hiyla” tushunchasi birinchi bo‘lib A. Shopengauer (1788 — 1860) ishlarida ilmiy iste’molga kiritiladi. Mutafakkir “Eristika yoki bahslashish san’ati”da bunday irrelevant argumentlash usullarini qo‘llash motivlari tahliliga alohida diqqat qaratadi. Jumladan, mutafakkirning fikriga ko‘ra, “o‘zaro birgalikda mushohada yuritish jarayonida har qanday insonga o‘zaro fikrlar almashinuvi orqali muayyan predmetga nisbatan o‘zi va sherigi qarashlari o‘rtasidagi farqni bilib olish xususiyati xos bo‘lib, u shaxsiy qarashlarini tekshirib ko‘rish o‘rniga boshqaning fikrlaridan xato izlashni afzal ko‘radi. Boshqacha qilib aytganda, har qanday odam tabiatan hamisha haq bo‘lib chiqishni istaydi”[65].

Agar inson tabiatida yovuzlik mavjud bo‘lmaganda kishilar kimning qarashlari adolatli ekanligi borasida bahslashmas va raqib pozitsiyasiga ham katta ma’no yuklamas edilar, deb hisoblaydi faylasuf. Ammo uning fikriga ko‘ra, bu birinchi darajali muhimlik kasb etadi. Chunki insoniy ruh “intellektual kuchlarga oid unsurlarga nisbatan ta’sirchan bo‘lgani holda, biz dastlab aytgan mulohazalarimizning (suhbat avvalidagi tezis va uni qo‘llab-quvvatlovchi argumentlar nazarda tutilmoqda) xato, aksincha, raqibning fikrlari adolatli bo‘lib chiqishini yoqtirmaydi”[66].

A. Shopengauer bahsning bosh maqsadi haqiqatga erishish ekanligini tan olgan holda, “chin mulohazalar degan tushuncha birmuncha shubhali narsa bo‘lib, ularning o‘zlaridan bunday mulohazalarning xatoligini tasdiqlovchi asoslarni keltirib chiqarish mumkin, dastlab tezisni qo‘yishga turtki vazifasini bajargan haqiqatga muhabbat tuyg‘usi o‘z o‘rnini shaxsiy fikrga muhabbat hissiga bo‘shatib berganligi bois, haqiqat yolg‘onga, aksincha, yolg‘onning haqiqatga aylanishiga zamin hozirlashini…, qolaversa, bahs yetakchisi haqiqatdan ko‘ra ko‘proq o‘z tezisi uchun kurashishini”[67], — ta’kidlaydi.

Mutafakkir o‘zining mantiqiy hiylalar genezisining motivlarini tahlil qilishga qaratilgan izlanishlarida ularni qo‘llashga turtki bo‘luvchi omillar sifatida yuqorida ta’kidlangan inson tabiatiga xos nomukammallik va chin mulohazalardan irrelevant foydalanish imkoniyatining mavjudligi kabilarni ko‘rsatadi. Shopengauer obyektiv haqiqatdan qat’iy nazar ustunlikka erishish va ko‘pchilik oldida haqdek taassurot uyg‘otishni o‘rgatuvchi fan sohasini eristik dialektika, bunday hiylalarning o‘zini esa eristik dialektika texnikalari deb ataydi. Mutafakkir eristik dialektikani qilichbozlik bilan analogiya qilgan holda, uni ham aqliy qilichbozlik ekanligini ta’kidlab, xuddi qilichbozlik muallimi kim haqligidan qat’iy nazar raqibga zarba berishni o‘rgatgani singari eristik dialektika ham sun’iy usullarni to‘g‘ri birlashtirib qo‘llash orqali adolatsiz hujumlardan himoyalanish hamda raqibni o‘z quroli bilan yengishni o‘rgatishini aytib o‘tadi.

Shu tariqa, A. Shopengauerning eristik dialektika haqidagi qarashlari manipulyativ hiylalarning mantiqiy tuzilishi, bahsdagi ustunlikka intilish va ularni qo‘llashga turtki bo‘luvchi psixologik motivlarni o‘zaro bog‘liq holda yoritadi.

Xulosa va takliflar

1. Manipulyativ hiylalarni ilmiy tahlil qilish an’anasi antik ritorika va sofistika doirasida shakllangan bo‘lib, bahsda ustunlikka erishish bilan mantiqiy qoidalarga rioya qilish o‘rtasidagi farq qadimgi qarashlardayoq ajratib ko‘rsatilgan.

2. Aristotelning sofistik rad etish usullariga oid tasnifi tilning ko‘p ma’noliligi, sintaktik qurilish va sabab-oqibat aloqalaridan noto‘g‘ri foydalanish mantiqiy hiylalarning muhim manbalari ekanini ko‘rsatadi.

3. Qadimgi Xitoy stratagemalari manipulyativ ta’sirning faqat mantiqiy emas, balki kutish, yashirin maqsad, zaif nuqtaga bosim o‘tkazish va psixologik holatni boshqarish kabi jihatlarini ham qamrab oladi.

4. Yangi davr falsafasida til va bilish o‘rtasidagi munosabatga qaratilgan tahlillar hamda A. Shopengauerning eristik dialektikaga oid qarashlari hiylalarning lingvistik va motivatsion asoslarini yanada kengroq tushuntirish imkonini beradi.

5. Tarixiy-qiyosiy tahlil mantiqiy qoidalarni ataylab buzish, psixologik bosim va til imkoniyatlaridan maqsadli foydalanish manipulyativ hiylalarning barqaror tamoyillari sifatida shakllanganini ko‘rsatadi.

6. Zamonaviy shaxslararo va kasbiy kommunikatsiyada manipulyativ hiylalarni aniqlash uchun tezis, dalil va xulosa o‘rtasidagi mantiqiy izchillikni tekshirishga qaratilgan qisqa tahlil algoritmlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

7. Raqamli kommunikatsiyada ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va onlayn taqdimotlarda uchraydigan ko‘p ma’noli, hissiy bosimga asoslangan yoki chalg‘ituvchi ifodalarni belgilashga xizmat qiluvchi avtomatlashtirilgan matn tahlili vositalaridan foydalanish mumkin.

8. Ta’lim va korporativ muloqot amaliyotida tarixiy ritorik hiylalarni zamonaviy kommunikativ vaziyatlar bilan qiyoslashga asoslangan kazuslar, munozara mashqlari va tanqidiy fikrlash topshiriqlarini tizimli qo‘llash samarali natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аристотель. Риторика // Античные риторики. М. — Издательство Московского университета, 1978. С. 15–164.

2. Бэкон Ф. Новый органон — Пер. с латин. и англ. Рига — Звайгзне, 1989. 315 с.

[65] Шопенгауэр А. Эристика или искусство спорить / Пер. Д. Цертелева Спб. 1900. 67 с.

[66] O‘sha yerda — 5.

[67] O‘sha yerda — 15.

3. Декарт Р. О методе для правильного развития разума и для изыскания истины в науках / Пер. с фр. М. Скиада, Воронеж, 1873. 67 с.

4. Зенгер Харро фон Стратагемы — О китайском искусстве жить и выживать / Под ред. В. С. Мясникова. М. — ЭКСМО, 2004. 379 с.

5. Логический словарь-справочник / Под ред. Н. И. Кондакова. М. — Наука, 1975. 658 с.

6. Риторика и теория аргументации — учебник для вузов / В. П. Москвин. — 3-е изд., перераб. и доп. — Москва — Издательство Юрайт, 2022. — 725 с.

7. Шопенгауэр А. Эристика или искусство спорить / Пер. Д. Цертелева Спб. 1900. 67 с.

8. Эффективная коммуникация — история, теория, практика. Словарь-справочник. М. — Олимп, 2005. 952 с.

9. Я манипулирую тобой — Методы противодействия скрытому влиянию / Никита Непряхин. — М. — Альпина Паблишер, 2018.